

ПОЛТАВСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра філософії та суспільних наук

Лекція з навчальної дисципліни
«Історія України»

Тема 3. Україна в другій
половині XVII – XVIII століттях.

ПЛАН

1. Держава Богдана Хмельницького в контексті тисячолітнього українського державотворення.
2. Україна на межі XVII-XVIII століть: політичне становище і соціально-економічний розвиток.
3. Період Руїни в українській історії.
4. Гетьманщина часів Івана Мазепи.
5. Ліквідація української державності в 1764-1783 рр.
6. Формування і розвиток історико-етнографічних регіонів України.

1. Держава Богдана Хмельницького в контексті тисячолітнього українського державотворення.

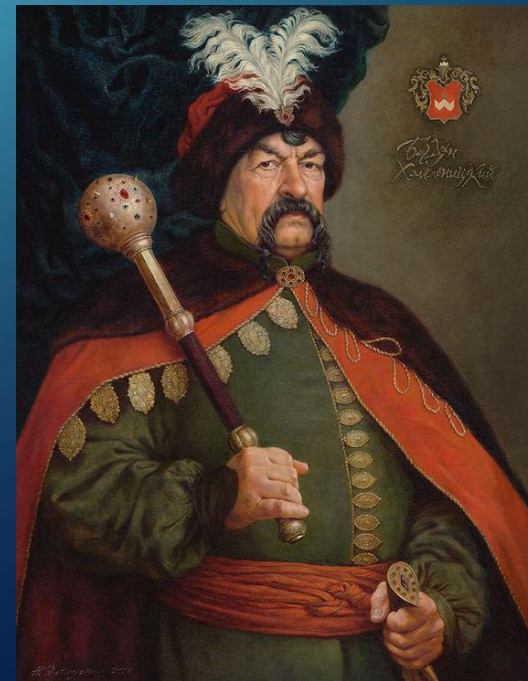

Українська національна революція є складовою процесу визвольної боротьби ряду європейських країн у 40–70-х рр. XVII ст. Так, у 1640–1660 рр. тривала революція в Англії, спалахнуло повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. Високою була соціально-політична напруга і в Данії. У 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба в Південній Італії та на Сицилії; наступного року розпочалася Фронда (антиабсолютистський рух) у Франції, повстання міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусі. Ці та інші події засвідчували посилення кризи середньовічної цивілізації в Європі, що супроводжувала зародження й розвиток нового ладу.

Аналіз розвитку революцій в Україні й Англії дозволяє виявити спільну тенденцію до зміцнення особистої влади керівників (Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля) і трансформацію республіканської форми правління в монархічну (в Україні – спадкоємний гетьманат, а в Англії – протекторат Кромвеля).

На відміну від англійської та нідерландської революцій, що завершилися перемогою, українська революція в зовнішньополітичному аспекті викликала серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі. Ця геополітична зміна різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й призвела до зміцнення ролі Росії, Швеції та Бранденбурга (Східна Пруссія).

Було зірвано також плани Ватикану щодо укладення «універсальної унії». Революція вплинула на загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдові, національно-визвольної боротьби в Білорусі, Валахії, Сербії, Болгарії.

На середину XVII ст. в різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності між статусом України у складі Речі Посполитої та політикою її уряду в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин.

Причинами національно-визвольної війни були:

- **I. У політичній сфері.** Польща сформулювала імперську доктрину, за якою терени України оголошувалися споконвічними польськими землями. На середину XVII ст. відбулася денаціоналізація князів і бояр, що консолідувалися з польською, литовською та білоруською шляхтою на платформі польської державної ідеї. З перебранням козацтвом на себе функції української еліти – виразника національних інтересів – воно перетворюється на "носія української державності" у 20–30-х рр. XVII ст., виникають прагнення вийти з-під влади Польщі. Інтереси політичного розвитку України зайшли в непримиренну суперечність з імперськими інтересами Польщі.
- **II. У національно-релігійній сфері.** На середину XVII ст. виразніше проявляється політика національно-релігійних утисків православних, послідовно провадиться курс на усунення їх від участі в міському й державному управлінні, чиняться перешкоди в заняттях промислами, торгівлею. Ця політика таїла загрозу перетворення українців на "селянську націю". Здійснювалася політика, спрямована на скасування православної віри і впровадження католицизму та уніатства, посилювалася дискримінація у сфері мови й освіти, в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток. В умовах швидкого розвитку національної свідомості формувалися ідеї домогтися незалежності.

- **III. У соціально-економічній сфері.** В Україні вже окреслився процес зародження початкових форм мануфактурного виробництва, а становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства – за своєю суттю фермерського, що викликало суперечності між ним і фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина. Курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати збройного спротиву українців.

- **IV. У психологічній сфері.** Придушення базових інстинктів породжує «революційні відхилення в поведінці людей». До них належать травний інстинкт та інстинкти самозбереження, свободи, власності, успадкування здібностей тощо. Протягом 1647–1648 рр. голод охоплював великі райони країни; у 1620–1640 рр. відбувався процес втрати українцями власності; постійні напади татар і репресії з боку польських державних структур придушували інстинкти як індивідуального, так і групового самозбереження, самовираження успадкованих здібностей, а закріпачення вело до втрати свободи.

Отже, на 1648 р. в Україні зав'язався складний вузол різних суперечностей, які міцно перепліталися й розв'язати який правлячі кола Речі Посполитої виявилися неспроможними.

Політика польського уряду на ліквідацію козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання й здиство з боку місцевої адміністрації та орендарів уже в середині 40-х рр. XVII ст. викликали гостре невдоволення серед козацтва, зокрема і в майбутнього гетьмана, а на той час чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Батько Богдана – Михайло Хмельницький дрібний шляхтич гербу «Масальський», чигиринський підстароста, мати – козачка.

На початку XVII ст. служив у Жовкві при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, згодом у його зятя – корсунсько-чигиринського старости Яна Данилевича; придбав собі хутір у Суботові. За польсько-турецької війни як ватажок загону добровольців-козаків із Чигиринщини брав участь у поході на Молдову, загинув у бою з татарами в жовтні 1620 р. під Цецорою під час відступу війська. Брат по матері Григорій Ставицький (мати після загибелі чоловіка згодом одружиться зі шляхтичем В. Ставицьким, який під час Хмельниччини служив у польському війську в Білорусі) був козацьким полковником на Лівобережжі й писався Хмельницьким.

Народився Богдан у жовтні під Львовом у 1595 р. Приїхав на Велику Україну у віці 19 років. При хрещенні отримав ім'я Теодор (Федір) Зиновій, але підписувався завжди Богдан. Освіту одержав у Львівській єзуїтській колегії. Перебував два роки в турецькому полоні після битви під Цецорою в 1620 р. Мати його викупила, після чого Богдан вступив до лав реєстрового Війська Запорозького, де був писарем і виконував дипломатичні місії. 1638 р. став сотником Чигиринського полку.

Одружувався тричі. Уперше – з Ганною Сомківною, козачкою з Перислава, яка померла передчасно, залишивши трьох синів: Тимоша, Юрія й Остапа та чотирьох доньок. Другою його жінкою була шляхтянка Мотрона, колишня дружина польського шляхтича Данила Чаплинського. Третій шлюб був з удовою козацького полковника Пилипця, сестрою Василя Золотаренка Ганною. На момент Визвольної війни Богдану було вже 50 років.

Чаплинський у 1646 р. напав на хутір Суботів, який належав Богдану Хмельницькому як спадщина від батька, убив малолітнього сина й викрав свою колишню жінку. За легендою, звернувшись до польського короля за правосуддям і не отримавши його, Богдан вирішив повернути втрачене за допомогою козаків.

Вважається, що з жовтня – листопада цього ж року група козаків і Б. Хмельницький розпочали підготовку до повстання. Однак ці плани було викрито, Хмельницького заарештували й переправили до Чигирина. Вийшовши з-під варти на поруки чигиринських сотників, він подався на Запорозжя, де розпочав формування збройних сил.

9 лютого 1646 р. завдав поразки реєстровим козакам Черкаського й Чигиринського полків, які охороняли Січ Микитин Ріг. Через кілька днів на козацькій раді в Січі Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького і він повів переговори про військово-політичний союз із Кримським ханством. За досягнутою домовленістю кримський хан зобов'язувався надати допомогу в боротьбі проти поляків, причому татари не повинні були шкодити українським містам і селам.

Дві важливі стратегічні проблеми Хмельницький розв'язав – захистив себе від удару з тилу і зміцнив козацьке військо, традиційно піше, татарською кіннотою. На допомогу повстанцям хан вирядив 5–6 тис. татар на чолі з Тугайбеєм.

У цей час Б. Хмельницький висував лише ідею козацької автономії: вивести з українських теренів польське військо, ліквідувати в Україні «управління Речі Посполитої».

Якраз в часи правління гетьмана держава набула всіх властивостей республіканського демократичного укладу. Вона вистояла півтора століття і саме завдяки їй була сформована українська національна ментальність з давньою державницькою традицією.

2. Україна на межі XVII-XVIII століть: політичне становище і соціально-економічний розвиток.

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

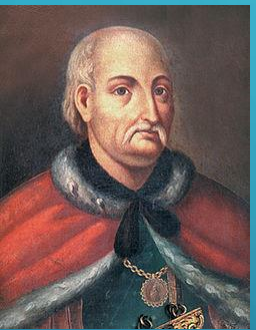
Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I етап (1708—1728) — форсований наступ на українську автономію. Хвиля репресій, розгром Батурина були першою реакцією Петра I на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього кроку гетьмана російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук». Намагаючись створити сприятливі соціальні умови для реалізації свого задуму, він спочатку видає універсал, у якому обіцяє українському народові всілякі милості та свободи, наказує обрати нового гетьмана. У цей час Петро I потураннями та подачками задобрює старшину, надсилає подарунки та гроші на Запорозжя. Справжня ж суть імперської політики чітко висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головікіна: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами».

У 1708 р. під тиском царя гетьманом було обрано літнього І. Скоропадського (1708—1722). Кандидатуру енергійного та молодого П. Полуботка Петро I відкинув, вважаючи, що з нього «може вийти другий Мазепа». І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з Батурина, та ін.). Резюме Петра I було коротким і однозначним: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ на українську автономію. Характерними ознаками цього процесу були: обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач); економічні утиски (значну частину українських товарів — прядиво, шкіру, сало, олію та ін. — дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках); експлуатація демографічного потенціалу (1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30% з них загинуло; 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло чи загинуло 5183 особи); культурні обмеження (1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати», а у тих, які друкуються, «щоб ніякої різниці і осібного наріччя не було»). Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних непідконтрольних гетьману територій, на яких їх власники старанно прищеплювали вивезене з Росії кріпацтво. Цей етап мав свої особливості: пасивна протидія офіційній російській політиці з боку І. Скоропадського, створення 1722 р. Малоросійської колегії, яка, приймаючи від населення скарги на українські суди, контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була дієвим дестабілізуючим чинником, що дедалі глибше вбивав клин між українською елітою та народом.

Дещо змінила ситуацію поява на політичному горизонті наказного гетьмана П. Полуботка (1722—1724), людини енергійної, палкого оборонця української автономії. Намагаючись нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, він проводить судову реформу (Генеральний суд стає колегіальним, розгортає боротьбу з хабарництвом, встановлює порядок апеляцій). Проте колегія не бажала відігравати скромну роль апеляційної інстанції, вона претендувала не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу.

Форсований наступ на права України тривав. У 1723 р. без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Внаслідок цього у залежність від неї потрапили майже всі українські державні структури — адміністрація, суд, Генеральна канцелярія. Ув'язнення П. Полуботка в Петропавлівській фортеці, жорстоке придушення опозиції старшини ще більше розширили поле діяльності Малоросійської колегії.

II етап (1728—1734) — повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного О. Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні — було знову дозволено вибори гетьмана. Ним став Д. Апостол (1727—1734).

У 1728 р. в день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав «Решительные пункты», відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами почали призначати не одного, а зразу двох підскарбіїв — росіянина та українця; мито за товари, які ввозилися до України, мало йти у царську казну та ін. Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод (право обрання гетьмана; переведення Гетьманщини з імперського сенату знову під юрисдикцію міністерства закордонних справ; скорочення російських військ на українській території; скасування податків, накладених Малоросійською колегією та ін.) були нічим іншим, як тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури. А стратегічний наступ не припинявся. Тому особливістю цього періоду було лише формальне поновлення української автономії, фактично ж усе суспільне життя перебувало під контролем російської сторони. У цей час сваволя російського уряду обмежувалася певними юридичними нормами. Це дало можливість Д. Апостолу добитися позитивних зрушень: Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія землеволодіння (1729—1730), дало змогу поповнити державний земельний фонд; реформа судочинства та заснування скарбниці забезпечили Гетьманщині перший річний бюджет; під владу гетьмана було повернуто Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

III етап (1734—1750) — посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву «Правління гетьманського уряду». До нього входило шість осіб: троє росіян та троє українців. На чолі правління став князь О. Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними ознаками цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Темної канцелярії». Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною (1735—1739), під час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб. Військові втрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю. Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв у своєму листі Бірону: «Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати самий край». І ці виснажені землі мусили ще протягом війни утримувати від 50 до 75 російських полків. Внаслідок війни Україна зазнала збитків на 1,5 млн крб (один віл тоді коштував 8 крб).

IV етап (1750—1764) — тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. Україну чекав черговий поворот долі — саме цього року останнім гетьманом стає брат фаворита нової імператриці Єлизавети — К. Розумовський. Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію. Про це переконливо свідчить той факт, що, крім старих традиційних обмежень (гетьману заборонялося листуватися з іноземними державами, російська сторона призначала полковників та ін.), у цей час з'явилися нові: 1754 р. ліквідовується митний кордон між Гетьманщиною та Росією; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління; 1754 р. гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. Проте можна погодитися з О. Субтельним, який вважає, що «за Розумовського Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії». Навіть перебуваючи тривалий час у Санкт-Петербурзі, гетьман приділяв багато уваги Україні. Було проведено судову реформу, внаслідок якої Гетьманщину поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Намагаючись забезпечити собі тили, створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К. Розумовський йде назустріч старшині і в 1760—1761 рр. забороняє переходити селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини — Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію війська: удосконалено артилерію, запроваджено однакове озброєння та уніформу. К. Розумовський виношував плани відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади Катерини II (1762—1796) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості гетьманства для свого роду закінчилася для К. Розумовського втратою гетьманської булави.

V етап (1764—1783) — остаточна ліквідація української автономії. Після ліквідації гетьманства 1764 р. вся повнота влади в Україні зосередилася в руках Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Рум'яновим. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики виражена короткою фразою імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II 1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству», відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Отже, тотальний наступ російського царату на українські землі в XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII — У XVIII СТ.

Після поразки Української революції подальшу долю українських земель визначали сусідні держави — Польща, Росія та Туреччина. Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Це означало перетворення на пустелю тих земель, які були своєрідною базою національно-визвольного руху за часів Хмельниччини. «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, — писав козацький літописець Самійло Величко, — бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали».

Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення пустуючих земель Правобережжя.

Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь від Росії. Наступним кроком Польщі стала ухвала сейму (1685) про поновлення на території колишніх українських полків козацьких прав та вольностей, внаслідок якої відродилися Богуславський, Брацлавський, Корсунський та Білоцерківський полки.

Після завершення війни між Польшею та Туреччиною (1699) потреба у козацькому війську відпала, і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба силою реалізувати цей план призвела спочатку до поразки польських військ під Фастовом 1700 р., а потім і до вибуху повстання під проводом С. Палія (1702—1704).

Ситуацією скористався І. Мазепа, який, приєднавши до Гетьманщини правобережні полки, незабаром усунув С. Палія від влади. Після падіння І. Мазепи та поразки П. Орлика система міжнародних договорів 1711—1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям.

Починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі. Землі регіону знову були поділені на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства.

Відновивши свою владу над землями Правобережжя, магнати зрозуміли, що умовою їхнього збагачення є відродження та господарське піднесення краю. Саме тому вони почали створювати в межах своїх володінь «слободи», у яких селяни на певний час звільнялися від податків. Однак закінчення пільгових років, вимоги землевласників виконання панщини та натуральних повинностей, які супроводжувалися посиленням наступу уніатства на права православних, спричиняли значне соціальне напруження на Правобережжі, безпосереднім наслідком якого стала гайдамаччина. Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. (перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.) на Волині та Західному Поділлі, але незабаром охопив Київщину та Брацлавщину. Це була яскрава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734—1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліїщина). Польські шляхтичі зневажливо поставилися до виникнення повстанського руху, називали його учасників «гайдамаками» (від турецького «гайда» — гнати, переслідувати, турбувати), а невдовзі цей термін став самоназвою народних месників.

ЕКОНОМІКА ТА СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Стрижнем тогочасної економіки було сільське господарство, тенденції розвитку якого накладали помітний відбиток на перебіг всіх суспільних процесів. У цей період земельна власність служить для правлячих верств економічною основою їх панування, виступає гарантом незалежності. Тож не дивно, що втрачаючи політичну незалежність Лівобережна старшина намагалась зберегти бодай економічну незалежність шляхом концентрації у своїх руках значних земельних володінь.

Значна частина земель була у власності і її власниками без змін залишались селяни, міщани, козаки, церква і монастирі, однак частина земельних володінь залишалась без власників (шляхетність). Значна частина земель звільнилась і в наслідок жорстокої громадянської війни. Так Правобережжя втратило 60-70% всього населення. Завдяки цьому значні масиви землі були вільні. По суті у другій половині XVII ст. землеволодіння Східної України повернулось ніби до первісного стану. Однак і землеволодіння і взагалі соціально-економічні відносини Гетьманщини пройшли шлях соціально-економічної еволюції протягом кількох десятиліть.

Традиції привілейованого землеволодіння і кріпацтва були безпосередньо збережені землеволодінням церков і монастирів і шляхетських родів. Ще важливим було те, що вся козацька верхівка виросла в тих же традиціях і найрадикальнішим висновком було те, що місце польської шляхти повинні зайняти нові привілейовані роди з козацтва.

Тогочасне старшинське володіння оформилось у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового (вічного, спокійного) володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях що фіксувалися у відповідних юридичних документах.

Іншою була природа та спосіб формування тимчасово-умовного (рангового) володіння. Землі видавалися за службу на певний термін або ж до смерті. Формально рангові землі вважались власністю Війська Запорізького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії.

Розширення меж старшинського землеволодіння здійснювалося різними шляхами:

- ❖ займанщина вільних земель;
- ❖ захоплення громадських місць та угідь;
- ❖ загарбання козацьких та селянських земель на основі боргового загарбання їх власників;
- ❖ гетьманські надання та пожалування царського уряду, за службу великому государю з фонду вільних військових маєтностей;
- ❖ перетворення рангових земельних володінь на спадкові.

Процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності підтримував гетьманський уряд, вбачаючи в ньому опору та гарантію автономії України. Царський уряд також з розумінням ставився до економічного зміцнення старшини, сподіваючись в такий спосіб бодай компенсувати прогресування обмеження політичних прав і вольностей.

Однак як централізовану державу Росію не влаштовувала практика стихійної займанщини. Саме тому з метою посилення контролю за процесом зростання землеволодіння було запроваджено порядок наділення і затвердження придбаних земель виключно за царськими угодами. Саме завдяки контролю старшина отримала повну визначеність в своїх правах.

За цих обставин у 30-х рр. XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини вже перебували у приватній власності старшини. У період управління Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. У цей же час межа між спадковим і ранговим володінням практично стерлося. Характерною рисою зростання великого землеволодіння було збільшення земельної власності в Україні російських поміщиків.

Найбільшими землевласниками були О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін (42,2 тис. десятин) та інші російські вельможі, яким значно поступались національні землевласники.

Зростання великого феодального землеволодіння супроводжувалось масованим наступом на землі та права козацтва і селянства.

Після поразки Української Національної Революції козака старшина взяла курс на обмеження прав рядового козацтва. Це обмеження виявилось у забороні козакам вільно розпоряджатися землею, примусовому використанні безплатної козацької праці, забороні козакам торгувати горілкою, насильному перевезенні їх в посполитий стан.

Становище козацького стану погіршувалось. Крім військової служби, козаки охороняли кордони від татар, будували фортеці. Ці обставини вели до прогресуючої деградації дрібного, рядового козацтва. Не маючи змоги за власний кошт відбувати службу значна частина козаків змушена була виписуватись з козацького стану і займатися промислами, торгівлею, заробітчанством.

Взагалі суспільний устрій Східної України характеризувався значною нестабільністю. Стани існували, однак між ними не існувало чіткої межі. Обмежити це вдалося лише в XVIII ст.

Селянство залишається основним станом суспільства. Обмеження його прав виявилось ще наприкінці XVII ст. у дедалі більшому поширенні феодальної ренти, зокрема відробіткової, інтенсивність якої у другій половині XVII ст. сягає п'яти і більше днів на тиждень. Водночас зберігалась натуральна і грошова рента. Старшина понад все намагається перетворити їх в кріпаків.

Однак зберігалась і група особисто вільних селян. Це були селяни, що заселяли вільні займанщини. Відносини їх з старшиною налагоджувались договором або загальною практикою.

Свої особливості мали аграрні відносини на Правобережжі. Оволодівши остаточно у XVIII ст. цими землями Польща взялась за відновлення своїх порядків. Складовою частиною цього процесу стало повернення земельних угідь власникам. Розшукавши в архівах старі документи, нащадки власників правобережних маєтків вступали у володіння землями. Особливо швидко зростає магнатське землеволодіння. Величезні володіння Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, нагадували часи до 1648 р. Користуючись слабкістю королівської влади, магнатські роди захоплювали королівські і шляхетські землі. Внаслідок цього на середині XVIII ст. майже 40 родів контролювали 40% території Правобережжя.

Величезні латифундії вимагали робочих рук. Тому магнати створювали на своїх землях слободи, де селяни звільнялись від усяких повинностей (на 15-30 років). Такі пільгові умови викликали масовий селянський рух з Галичини, Волині, Полісся. Ця народна колонізація сприяла відновленню господарського життя України. Характерною рисою аграрних відносин у цьому регіоні було повторне закріпачення.

Наприкінці XVII-XVIII ст. розвиток аграрного сектору визначали рутинний розвиток техніки, екстенсивний метод господарювання.

В аграрному секторі виникли прогресивні тенденції:

- підвищення родючості ґрунтів шляхом підживлення та різних форм сівозмін;
- зростання ролі зернового господарювання;
- збільшення асортименту сільськогосподарських культур (картоплі, кукурудзи, тютюну);
- розширення площ садів, застосування щеплення садів;
- розвиток племінної та селекційної діяльності у тваринництві.

Поглиблення спеціалізації різних регіонів (Лівобережжя та Слобожанщина – жито, Волинь – пшениця, Полісся – льон і картопля, конопля, землі між Дністром та Прутом – тютюн).

Відбулись суттєві зміни і в промисловості, торгівлі, фінансових відносинах. Базовою основою ремесел і промислів того часу були ремесло і промисли. Характерними рисами ремісничого виробництва були розширення спектру ремісничих спеціальностей (з 270 у другій половині XVII до 800 у XVIII ст.), поглиблення спеціалізації ремесел (34 спеціальності з деревообробки, 25 будівельної справи), втягування ремесел у процес товарно-грошових відносин. Процес поглиблення суспільного поділу праці, права відокремлення ремесел та промисловості від сільського господарства підштовхували процес урбанізації в українських землях.

В умовах товарно-грошових відносин містечко, завдяки, що воно було центром торгівлі і ремесел, як правило давало панові прибуток у 5-10 разів більше ніж село. У цьому контексті й слід отримати тогочасну форсовану урбанізацію: зокрема, якщо у XVII ст. в Лівобережній Україні налічувалось понад 100 містечок, то вже в середині XVIII ст. 200 містечок.

Провідними промислами в Українських землях цієї доби було млинарство, вино варіння, селітроваріння, чумацтво. З часом на базі дрібних селянських промислів та міського ремесла під впливом кількісних (зростання розмірів виробництва, концентрації більшої кількості працюючих) та якісних (поглиблення поділу праці, поява найманої робочої сили) змін поступово формуються мануфактури. Каталізатором мануфактурного виробництва стала поява примітивної механізації, яка використовувала силу води і вітру. Особливу роль відігравало широке запровадження у виробничий процес водяного колеса, що зумовило перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого.

На Лівобережній та Слобожанщині ще у 20-х рр. розпочалось будівництво великих централізованих мануфактур, кількість яких у другій половині XVII ст. сягнула 40 (крім того, на цих землях розташовувалось понад 200 підприємств, що становило початкові форми мануфактури). У Західній та Правобережній Україні розвинені мануфактури виникли у 70-х рр. XVIII ст.

Початкові форми мануфактури – це дрібні підприємства, в яких ще панувала ручна ремісницька техніка, але вже існував поділ праці, поступово розпочиналась механізація виробничих процесів. До таких процесів належали підприємства, що виробляли залізо (рудні), скло (гути), папір (паперові), селітру (майдани). Розвинуті централізовані мануфактури виникли у текстильній, насамперед суконній промисловості. Найбільшими з них були Ряшківська, Салтівська.

Переважає більшість цих підприємств були казенними, посівними та купецькими. До 1783 р. використовували в основному вільнонайману силу.

Характерною рисою сільського господарства та й всієї промисловості було втягнення його у сферу товарно-грошових відносин. Цьому процесу сприяло поглиблення поділу праці, поступова диференціація на землеробські і промислові зони. Основними місцями де відбувалися товарно-грошові операції були ярмарки, базари та торги.

Наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі збиралось 390 ярмарків, у Слобожанщині – 271. У Правобережній Україні наприкінці XVII ст. – 16 ярмарків, у 40-60-х рр. – 42. Як правило ярмарки збирались кілька разів на рік і приурочувались релігійним святкам. Найбільшими і найбагатшими були ярмарки у Києві, Ніжині, Кролевіці, Стародубці, Харькові, Сумах, Львові. Зокрема товарообіг ніжинського та романського ярмарків сягав 4 млн. крб.

Наступною ланкою внутрішньої торгівлі були торги, що спеціалізувались на продажах певного товару (Глухів – хліба, Ромни – тютюну, Львів – худоба).

Невпинно зростає кількість базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині – майже 2 тис. На базарах, що збирались раз або двічі на тиждень, місцеве населення продавало мішки продукції своїх господарів і вроздріб.

Кожен з елементів внутрішньої торгівлі сприяв формуванню внутрішнього ринку України, зв'язували місто з селом, регіони між собою, стимулювали спеціалізацію окремих районів.

3. Період Руїни в українській історії.

Смерть Б. Хмельницького стала тим поворотним моментом, що змінив хід української національної революції.

Всередині козацької еліти зростають деструктивні сили. Не врятувало ситуацію і те, що козака старшина вирішила у квітні 1657 р. встановити спадковість гетьманства-передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому синові Юрію Хмельницькому.

Хмельницький Юрій (1641-1681) – гетьман України у 1657 та в 1659-1663 рр. Отримав добру домашню освіту, навчався у Києво-Могилянській академії. Намагався продовжити справу батька, шукав союзників які б могли гарантувати цілісність і незалежність Української держави. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладення нового договору (Переяславський) з Росією. Цей договір відчутно обмежував суверенітет Української держави.

В цей же час в таборі козацької старшини відбувається розкол, виділяються декілька груп, що мали різні цілі: - промосковська; - пропольська; - протурецька.

17 жовтня 1660 р. під тиском старшини Ю. Хмельницький підписав з Польщею **Чуднівський договір**. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму. В 1663 р. він відмовляється від булави. Під час боротьби за булаву підтримує спочатку П. Дорошенка, а влітку 1669 р. взяв бік його супротивників П. Суховля і М. Каменка.

У жовтні 1669 р. потрапив до рук татарів і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем "Руського князівства" зі столицею в Немирові.

Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. був відісланий до Стамбула.

Восени 1657 р. на Корсунській Раді було здійснено фактично військовий переворот. Гетьманом проголошено Ів. Виговського.

Ів. Виговський (?-1663 р.) – діяч українського козацтва. Походив з шляхетної родини. За національно-визвольної війни став одним із найближчих соратників Б. Хмельницького. Проводив антимосковську політику, в 1658 р. розгромив повстання Я. Барабаша і М. Пушкаря, а 27-28 липня під Конотопом розгромив російські війська. Намагався порозумітись з Річчю Посполитою.

16 березня 1658 р. у Гадячі після довгих переговорів Ів. Виговський підписує договір:

- Утворено Велике Князівство Руське, що входило до Речі Посполитої;
- Входило Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства;
- Утворювались національні збори (депутати від всіх станів);
- Виконавча влада – гетьману;
- Гетьмана обирали всі стани ВКР;
- Гетьман керував збройними силами;
- Вводились посади канцлера, підскарбія і Вищий судовий трибунал;
- Діловодство велося українською мовою;
- Карбувалась власна монета;
- Армія з 30 тис. Козаків і 10 тис. найманців;
- Старшина отримувала права шляхти;
- Православні урівнювались з католиками, зберігалось українство;
- Створювався Київський університет.

Іван Виговський

Однак серед широких кіл козацтва, сам термін Річ Посполита викликав антипатію і тому підтримка Ів. Виговського зменшується. В жовтні 1652 р. на Чорній Раді за вимоги І. Букалича, Т. Цюцюри і В. Золотаренка був усунений від гетьманства. Боярин Ромадановський розпочинає наступ.

Формальним приводом виступу стали молодість, хворобливість і слабохарактерність Ю. Хмельницького. Під тиском росіян українці відмовились від багатьох досягнень.

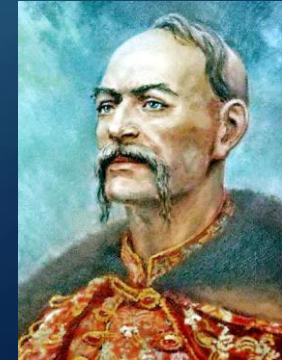
У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння у боротьбі за українські землі. На Волинь рушила армія В. Шереметьєва (20 тис.), другим ешелоном йшли українці (30 тис.). Росіяни потрапили під Чудковим у оточення.

За цих обставин пропольська старшина йде на підписання трагічного Слободищенського тракту (18 жовтня 1660 р.). Однак промосковська група старшини на чолі з Я. Сомком під Каневом розгромила війська Ю. Хмельницького. Відбувається по суті розкол держави на Правобережжя, яке контролюють поляки і Лівобережжя. Доба Руїни «Сягнула свого апогею».

Претендентів вистачає на гетьманську булаву. На Лівобережжі основна боротьба розгорнулась між Я. Сомком, І. Брюховецьким та В. Золотаренком. В Ніжині та Чорній Раді у червні 1663 р. за підтримки запорожців, де він з 1659 р. був кошовим отаманом, та демагогічним обіцянкам він став гетьманом (1663-1668 рр.). Наказав стратити свого претендента Я. Сомка, вчинив розправу на опозицію.

Загострюється боротьба і на Правобережжі. В 1663 р. в Чигирині обрано правобережнім гетьманом П. Тетерю (1620-1671). Талановитий дипломат він спочатку намагається лавірувати між Польщею і Росією. Прихильник пропольської орієнтації.

В 1663-1664 рр. Приймав участь у поході Яна Козимира на лівобережжя, намагаючись об'єднати українські землі. Одне повстання 1664 р. на Правобережжі, а потім напад І. Сірка заставив його зректись булави.

Глибока криза викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю тенденцію, відновити єдність держави і її незалежність. Лідером цих сил стає Дорошенко П. Д. (1627-1698). Гетьманом став у серпні 1665 р.

В складній ситуації проводить ряд реформ:

- ✓ Створює постійне військо (20 тис.);
- ✓ Вводить митну лінію і власну монету;
- ✓ Проводить політику заселення нових територій.

Перед собою він поставив стратегічне завдання обмежити вплив поляків на правобережжі, поступово об'єднати українські землі. Орієнтується на союз з Кримським ханством і Туреччиною.

В цей час (1667 р.) між Польщею та Росією було підписано Андрусівське перемир'я, що закріпило поділ України. П. Дорошенко робить спробу приєднати Західний регіон. Уряд Речі Посполитої вимушений визнати автономію Правобережної України (кордон по р. Горінь).

На початку літа 1668 р. війська П. Дорошенка вступають на Лівобережжя. В цей же час (8 червня) козаки вбивають Ів. Брюховецького. 8 червня 1668 р. козаки проголосили його гетьманом України. Однак сусідні держави розпочали боротьбу проти нього.

На Правобережжі татари підтримали П. Суковія, як кандидата на гетьманство. У березні 1669 р. на Корсунській Військовій Раді було проголошено про прийняття протекторату Туреччини. Принцип удільності подібно до Кримського ханства. Боротьба з польськими військами заставили його рушити на Правобережжя. Він втрачає Лівобережжя. Аналізуючи перебіг подій, один з сучасних дослідників пише «Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як з чужинцями».

Влітку 1672 р. Оттоманська Порта розпочинає війну з Польщею. Туреччина все більше хоче перетворити Україну в безправного васала.

В липні 1674 р. росіяни здійснюють і Чигиринський похід, однак під тиском турецьких військ відступили. Правобережна Україна знову опинилась під владою П. Дорошенка. Порта вимагає податків, будує мечеті. В цій критичній ситуації гетьман намагається порозумітись з Росією. Восени 1676 р. він складає гетьманські повноваження, складає присягу цареві.

З падінням своєї влади Дорошенко ледве міг контролювати навіть Правобережжя. Розуміючи безвихідь свого становища, він поступається гетьманськими клейнодами на користь Івана Самойловича, нового гетьмана Лівобережжя.

Турки ж знайшли Дорошенкові досить несподівану заміну. В 1677 р., сподіваючись використати славне ім'я Хмельницьких, вони призначають Юрія гетьманом Правобережжя. Ця загадкова і, ймовірно, неврівноважена людина вже знала й злету, і падіння.

У 1677 – 1678 рр. разом із турками Юрій брав участь у кількох невдалих походах на давню столицю батька – Чигирин. Не здобувши у чигиринських походах однозначної перемоги, він організував напад на Лівобережжя, який закінчився жалюгідним провалом.

Не в змозі забезпечити собі відчутної підтримки, він контролював лише невелику, відведену йому турками, частину Поділля. Але й тут його влада була настільки хисткою та ще й деспотичною, що у його мусульманських покровителів зрештою урвався терпець і в 1681 р. вони стратили його.

Того ж року Москва підписала з турками **Бахчисарайський мир**, за яким визнавалися володіння сторін на Україні. Через п'ять років аналогічну угоду Москва підписала й з Польщею. На 1686 р. вся Україна виявилася розділеною між сусідніми державами.

4. Гетьманщина часів Івана Мазепи.

Іван Мазепа належав до роду шляхтичів. Його батько брав участь в укладенні Гадяцької угоди. Мати також була непересічною жінкою. Втративши чоловіка, вона опікувалася громадськими і церковними справами, була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. І. Мазепа здобув добру освіту: навчався в Києво-Могилянській колегії та єзуїтській школі у м. Варшава. Служив при дворі короля Яна II Казимира. І. Мазепа, крім української, добре володів польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами.

І. Мазепа став гетьманом Лівобережжя після усунення від влади І. Самойловича 25 липня 1687 р. Цього самого дня він підписав нову угоду з Московією під назвою Коломацькі статті. Ця угода, в основі якої лежали Глухівські статті 1669 р., ще більше обмежували права Української козацької держави. Усі нові положення по суті погіршували правове становище Гетьманщини.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.: основні положення

- Обмеження прав козацтва щодо обрання гетьмана.
- Заборона самостійної зовнішньої політики.
- Збільшення кількості московських гарнізонів.
- Заборона ведення торгівлі з Кримським ханством.
- Обмеження права гетьмана на пожалування маєтків.

Упроваджувалася політика денаціоналізації українців — закладалися основи майбутньої асиміляції. У договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями і московитами.

Поступово І. Мазепа, показавши свої політичні здібності, здобув авторитет у московського царя Петра I та підняв статус гетьманської влади. Це дало йому можливість рішуче діяти як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА І.МАЗЕПИ.

За гетьманування І. Мазепи відбулося економічне й культурне піднесення Української козацької держави.

Завдяки продовженню міграції населення на Лівобережжя і відносного спокою на землях Гетьманщини, відбувся значний приріст населення. Зросла кількість поселень, міст, хуторів.

За часів І. Мазепи були видані універсали щодо обмеження свободи пересування селян. Панщина поступово ставала постійним явищем. Водночас було видано універсали, що обмежували можливості зловживання козацької старшини.

Управлінські посади дедалі частіше ставали пожиттєвими і спадковими. Водночас І. Мазепа виступав за збереження прав міст, особливо магдебурзького права.

І. Мазепа всіляко сприяв розвитку науки і культури. Він був меценатом української церкви й освіти. За участі гетьмана було засновано Чернігівський колегіум.

Було остаточно створено постійне військо, яке складалося з піхоти (сердюки) та кінноти (компанійці). Збільшилося і військове виробництво, створено Дніпровську флотилію.

У відносинах із Запорозькою Січчю І. Мазепа мав періодичні конфлікти. Він намагався підпорядкувати січове товариство своїй владі, однак отримував рішучий спротив. У цілому Українська козацька держава за гетьманування І. Мазепи значно зміцніла.

Гетьман Іван Мазепа серед своїх добрих справ (гравюра роботи Івана Мигури-Плаксиха, 1706 р.)

ВИСТУП І. МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

У зовнішній політиці І. Мазепа орієнтувався на Московську державу. Українське військо взяло участь у московсько-османських і московсько-шведських війнах. Поступово, у міру затягування війни зі шведами, І. Мазепа виступив за приєднання Правобережної України. Під час повстання на Правобережжі під проводом С. Палія 1702-1704 рр. І. Мазепа доволі швидко зайняв значну її частину.

Поворотним моментом у політиці й кар'єрі гетьмана І. Мазепи стала Північна війна між Московією і Швецією.

Північна війна (1700-1721 рр.) забрала багато українських людських і матеріальних ресурсів. Українські війська кілька разів рятували московитів від цілковитої поразки. Проте у відповідь права козаків грубо порушувалися або ігнорувалися. У 1708 р. шведське військо посунулося у бік Гетьманщини, але Петро І відмовився надати допомогу І. Мазепі. Тому Гетьман вдався до перемовин із Швецією. Було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а шведський король гарантом її державності. У жовтні 1708 р. І. Мазепа з прибічниками прибув до ставки Карла XII. На звістку про підтримку І. Мазепою шведського короля Петро І знищив гетьманську столицю Батурина.

У травні 1709 р. за наказом царя було повністю зруйновано Чортомлицьку Січ, яка виступила на підтримку повсталого гетьмана. Запорожці мали тікати у володіння кримського хана, де заснували Кам'янську й Олешківську Січі.

Після поразки в Полтавській битві (27 червня 1709-го) І. Мазепа відступив у Бендери (Молдова), де й помер у ніч на 22 вересня 1709-го.

За розпорядженням царя Петра І Російська православна церква оголосила анафему Іванові Мазепі. У вересні 2018-го Вселенський патріархат повідомив, що ніколи не визнавав неканонічної анафеми, бо вона була накладена суто з політичних мотивів.

Іван Мазепа
Гетьман України

Різня в Батурині (фрагмент картини художника Андрія Івахненка, 2000 р.)

5. Ліквідація української державності в 1764-1783 рр.

Катерина II, продовжуючи традиції абсолютизму і централізму Петра I, мала намір найближчим часом скасувати всі автономії в імперії, уніфікувати систему управління.

Вона скористалася з того, що старшина почала збирати підписи під петицією про перетворення гетьманства у спадкове в роді Розумовського, викликала у 1764 р. гетьмана до Петербурга й запропонувала добровільно зректися своєї посади. При цьому був проігнорований і той факт, що Кирило Розумовський брав участь у 1762 р. в змові на користь Катерини II, у зведенні її на престол.

Розуміючи безперспективність боротьби, Розумовський без опору погодився на це, отримавши від імператриці великі земельні володіння, почесну посаду та нагороди.

В Лівобережній Україні царський уряд створив Малоросійське генералгубернаторство, для управління яким була створена друга Малоросійська Колегія, яка складалася з чотирьох російських і чотирьох українських членів. Її президентом стає малоросійський генерал-губернатор граф П. Рум'янцев. Катерина II у секретній директиві наказувала ліквідувати в Україні всі ознаки її автономії. Отже, знищувалися залишки її державності, і вона перетворювалася на звичайну провінцію Російської імперії.

Народні маси зустріли ліквідацію Гетьманщини зовні пасивно, бо вже давно були усунуті від громадсько-політичного життя. Спокійно поставилася до скасування гетьманства і більшість козацької старшини, яка була впевнена, що це не зачепить її привілеїв. Тепер вона домогалася лише того, щоб її було зрівняно у правах з російським дворянством і, зосередившись на господарських інтересах, забула про національну справу. І лише в пам'яті більшості простого народу і невеликої частини знаті ідея української автономності, боротьби за неї зберігалась і оспівувалась.

Минуло небагато часу, і старшина, зрозумівши, що втратила дуже потрібну державність, почала шкодувати за Гетьманщиною. Це виявилось вже у 1767 р., під час скликання у Москві Законодавчої комісії для перевірки законів і уложення нового Кодексу. Комісія складалася з представників від усіх станів суспільства, за винятком селян-кріпаків. Під час виборів у деяких районах України виборці доручали своїм депутатам домагатися відновлення гетьманства в Україні.

На засіданнях Комісії активним керівником групи українських автономістів виступав представник шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика. Депутати від України вимагали повернення старовинних їм прав і вольностей. Частина депутатів-старшин намагалася закріпити за собою землі і повністю закріпачити селян. До того ж у Комісії виникли суперечки і, скориставшись початком війни з Туреччиною, цариця розпустила її на початку 1768 р.

У 1765 р. царизм, продовжуючи винищувати залишки автономності України, ліквідував слобідські козацькі полки і замість них створив регулярні гусарські полки. Козаки, підпомічники стали називатися військовими обивателями. Територія Слобідської України стала тепер Слобідсько-Українською губернією. У 1764 р. на територіях Слов'яносербії, Новослобідського полку, частини Миргородського і Полтавського полків було створено Новоросійську губернію з центром у місті Кременчук. Вона складалася з двох провінцій: Єлизаветинської — на правому березі Дніпра і Катеринославської — на лівому. Провінції поділялися на полки. Всі козаки, які тут жили, були перетворені на пікінерів. У 1781–1782 рр. Лівобережна Україна була поділена на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Тоді ж утворене Харківське та Катеринославське намісництва, і по усій Україні була введена єдина для всієї Російської імперії адміністрація.

Таким чином, на кінець XVIII ст. царизм ліквідував автономний устрій в Україні і знищив залишки української державності. За наказом Катерини II до Петербурга були вивезені козацькі військові прапори, гармати, гетьманські й полкові печатки та інші атрибути гетьманської держави.

6. Формування і розвиток історико-етнографічних регіонів України.

Україна розташована в Східній Європі, межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною – на заході, Румунією і Молдовою – на південному заході, Білоруссю – на півночі і північному заході, з Російською Федерацією – на сході і північному сході. На півдні територія України виходить до Чорного й Азовського морів. До складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 адміністративні області та Київ і Севастополь як міста центрального підпорядкування. Але існує також історико-етнографічне районування нашої держави.

Історико-етнографічний регіон – це етнотериторіальне утворення в межах розселення даного етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей.

Історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – межі новоосвоєних українським населенням земель.

Певне значення для етнорегіональної розмаїтості мала також географічна своєрідність країни, її великі природні області: рівнинна, гірська, поліська, в межах яких історично розселялися різні племінні утворення.

Локальні відмінності й різновиди традиційної культури характерні для всіх відносно великих народів, що займають значну територію. Історико-етнографічні регіони у рамках етносу часто збігаються з територією, заселеною представниками певних етнографічних груп.

Етнографічна група є однією із форм існування етносу – позачасової, позатериторіальної, позадержавної спільності людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою). Визначають такі форми існування етносу: мікроетнос (особа); субетнос (етнографічна група); мезоетнос (частина етносу, яка перебуває в якійсь окремій країні); макроетнос (якийсь етнос в цілому); мегаетнос (сукупність кількох споріднених етносів); суперетнос (сукупність кількох різних етносів в межах однієї держави).

Існує кілька варіантів етнографічного районування території України. Так, визначають Правобережну, Лівобережну, Слобідську і Західну Україну, Запоріжжя, Крим. Деякі дослідники пропонують такий варіант поділу: Центрально-Східний регіон, Українське Полісся, Західний регіон. Більш докладний варіант етнографічного районування передбачає виділення таких регіонів: Середня Наддніпрянщина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Україна, Буковина, Бессарабія, Крим, Запоріжжя, Донеччина, Слобожанщина і Сіверщина.

Процес формування регіональної етнічності України поділяється на **три основних етапи**.

Перший охоплює VI–X ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями. Якщо зіставити територію розселення східнослов'янських племен з історико-етнографічними регіонами, то можна побачити, що деякі з них певним чином співпадають. Так, територія Середньої Наддніпрянщини приблизно співпадає з територією розселення полян, Волинь – волинян, Полісся – деревлян і т. ін.

Другий етап відбувався у XI–XIV ст. і пов'язаний з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Тривалість такої самотійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, сприяла поступовій трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю. Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на **третьому етапі** – XV–XIX ст. – у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами, а також колонізацією українцями «вільних» земель Півдня і Сходу.

Середня Наддніпрянщина охоплює нинішні Черкаську та Київську області, південні райони Чернігівської, південно-західні райони Полтавської, північні райони Кіровоградської та північно-західні райони Дніпропетровської областей. На стадії формування земель Середня Наддніпрянщина включала три землі – Київську, Переяславську і Чернігівську. В кінці 50-х рр. XIV ст. Київську землю було включено до Великого князівства Литовського. Це суттєво не порушило її політичного ладу. В 1471 р. на територіальній основі Київської землі було створено Київське воєводство. Чернігівщина відійшла до Литви в 60-70-х рр. XIV ст. І тільки з другої половини XV ст. тут посилюються московські впливи: за договорами 1503 і 1508 рр. до Росії відійшла значна територія з містом Чернігів. Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. лівобережжя Середньої Наддніпрянщини увійшло до складу Росії, одержало назву Гетьманщини, яка спочатку користувалася певною автономією. У 1764 р. гетьманське управління було скасоване.

Полісся – північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Українське Полісся охоплює Чернігівську область, північні райони Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей. Полісся як географічне визначення певного регіону в Східній Європі має давнє походження. Вона зустрічається вже у працях Геродота. Як самотійна земля Полісся відоме з XIV ст. Її самовизначення прискорювали подальші політичні події – входження українських земель до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. В результаті розділів Польщі все Полісся відійшло до Росії. Після I світової війни західна частина Українського Полісся була передана Польщі, східна відійшла до СРСР. У 1939 р. Західне Полісся було приєднано до СРСР.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу – південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північну смугу Хмельницької і Львівської областей. В давнину Волинь заселяли племена дулібів, бужан, волинян, вона входила до складу Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIV ст. західна частина Волині відійшла до Польщі, після Люблінської унії (1569 р.) Польща поступово захопила всю Волинь. У результаті поділів Польщі Волинь була включена до Росії. Після I світової війни західна її частина згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. була передана Польщі, Східна Волинь – Радянському Союзу. У 1939 р. Західна Волинь увійшла до складу СРСР.

Поділля – займає територію трьох сучасних областей – Хмельницької, Вінницької, частину Тернопільської. Розташоване в басейні лівих приток Дністра і Південного Бугу. Вперше згадується в джерелах у середині XIV ст. З 1434 р. Поділля втрачає незалежність і цілісність: одна його частина під назвою «Подільське воєводство» увійшла до складу Польщі, друга – Брацлавщина – до складу Великого князівства Литовського. Після поділів Польщі Подільське і Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, згодом – намісництва, а з 1796 р. – Волинську та Подільську губернії. Такий адміністративний поділ зберігся до 1917 р. Після громадянської війни Подільську губернію було скасовано. На її території утворилися у 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. – Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька) області. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і лише у 1939 р. були приєднані до СРСР, утворивши Тернопільську область.

Галичина – включає Львівську, Івано-Франківську та більшість районів Тернопільської області. Основною територією Галичини були землі карпатських хорватів, а частково землі уличів і тиверців у Нижній Наддністрянщині та у Нижньому Подунав'ї. У XII ст. Галицько-Волинське князівство, до складу якого входила Галичина, досягло найбільшої могутності. Однак уже на початку XIII ст. Галичина через смути втрачає колишню могутність, потрапляючи в залежність від Угорщини, а з 1387 р. – Польщі. Після першого поділу Польщі у 1772 р. Галичина відійшла Австрії. Внаслідок Паризької мирної конференції 1919 р. Східна Галичина увійшла до складу Польщі. Була приєднана до СРСР у 1939 р.

Підкарпатська Україна включає Закарпатську область. Її історія пов'язана з історією племен карпів, хорватів, частково уличів і тиверців. Починаючи з XII ст. Підкарпатська Україна була підкорена Угорщиною. Після захоплення Угорщини турками на початку XVI ст. східна частина Підкарпатської України відійшла до васала Туреччини – Трансильванського князівства, західна – до Австрійської держави. З 1699 р. все Закарпаття опинилося у складі Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини Угорщина анексувала більшу частину Закарпаття. У 1919 р. Підкарпаття переходить до складу Чехословацької держави, у 1939 р. – Угорщини. У 1945 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір, який юридично закріпив приєднання Закарпаття до СРСР.

Буковина – історико-етнографічний регіон України, що формувався на стику різних земель, держав і народів, зараз він включає Чернівецьку область. Щодо назви «Буковина», то вперше вона з'являється в грамотах молдавських господарів у XIV ст. і пов'язана з природною особливістю краю – буковими лісами.

З XII ст. Буковина входила до складу Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, у XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала складовою Молдавського князівства. В XVI ст. ця територія ввійшла до Туреччини, в 1775 р. – до Австрії. У листопаді 1918 р. Буковина стала провінцією Румунії. Приєднання Буковини до СРСР відбулося у 1940 р.

Бессарабія – історико-етнографічний регіон, розміщений в основному в міжріччі Дністра і Пруту. У X–XIV ст. Бессарабія була у складі Київської та Галицько-Волинської Русі, з другої половини XIV ст. – Молдавського князівства, з 1812 р. – Росії, з 1856 р. – Румунії, з 1878 р. – знову Росії. З початку 1918 р. Бессарабія була включена до Румунії. Після утворення Молдавської РСР (1940 р.) Бессарабія увійшла до її складу, населені переважно українцями території відійшли до України (у складі Акерманської (пізніше Ізмаїльської) області, тепер західної частини Одещини), Хотинський повіт – переважно до Чернівецької області. Східна частина колишньої Бессарабії, заселена переважно слов'янським населенням, – т.зв. Придністров'я – внаслідок війни 1992 р. вийшла зі складу Молдови, утворивши невизнану Придністровську молдавську республіку (ПМР, президент І. Смирнов).

Крим. Етнічна структура населення Криму була розмаїтою. На півострові мешкали кіммерійці, скіфи, греки, пізніше – готи, гуни, хозари, євреї, печеніги, половці. У X–XI ст. у Криму виникають вірменські поселення, викликані як масовою міграцією вірмен після загарбання їхньої території (у VII–XI ст.) арабами та турками-сельджуками, так і антивірменською політикою Візантії. Приблизно в ці часи в Криму осідають караїми та кримчаки. В XIII ст. Крим підпав під вплив татар: розквітає Кримське ханство. У XV–XVII ст. відбулася нова хвиля грецької еміграції в Крим унаслідок виселення частини греків з Туреччини, як і «волохів», циган, а у XVIII ст. – грузинів. У 1783 р. Крим було приєднано до Російської імперії, після чого чисельність одного з корінних етносів – татар неухильно зменшувалася. 1944 р. кримські татари були примусово переселені до Середньої Азії, і тільки з 1980-х рр. розпочалося їхнє масове повернення, яким нині опікуються українські влади. З 1954 р. Крим перебуває в складі УРСР на правах області, а з 1990 р. – адміністративної автономії.

Запоріжжя – територія південної і південно-східної України, куди входили сучасні Запорізька, Дніпропетровська, частково Полтавська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївська і Донецька області. Ще у X ст. у районі Дніпровських порогів, поблизу острова Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникають укріплені поселення, що в XII–XIII ст. перетворилися на справжні городища.

У XV ст. колонізаційний рух, що йшов у напрямку моря, спалахнув знов. У XVII–XVIII ст. Запорізькі землі були відносно добре економічно освоєні. З середини XVII ст. на Запоріжжі посилюється вплив Московської держави, яка прагнула посилити своє становище на Причорномор'ї і прилеглих теренах. Петро I започаткував криваві акції знищення Запоріжжя (1709 р.), а Катерина II завершила їх повною ліквідацією запорозького козацтва (1775 р.). Відтоді почалася цілеспрямована русифікація Запоріжжя, яка проводилася одночасно із загарбанням його земель і поселенням туди вихідців з інших районів. У 1730 р. вздовж р. Орель було споруджено так звану Українську лінію проти нападу татар з переселенням туди жителів України, Росії, Сербії. В 1746 р. східна частина Запоріжжя по р. Кальміус «перейшла» у володіння донських козаків. У 1750–1752 рр. на запорізьких землях споруджено фортецю св. Єлизавети (тепер Кіровоград) – центр організованої тоді Нової Сербії. На північному сході запорізьких земель (Донбас) було створено Слов'яносербію. Запорізькі землі роздавалися поселенцям, які прибували сюди з інших районів, представникам адміністрації та дворянства. Царський уряд створив на запорізьких землях Новоросію і намагався перетворити ці землі в придаток Росії.

Донеччина (Подоння, Донбас) – сучасні Донецька та Луганська області. Перша хвиля розселення слов'ян у придонські степи припала на VII–VIII ст., а вплив із степів під тиском печенігів – на X ст.; вдруге рух у степи спостерігався в середині XI ст., коли ослабла печенізька орда; новий відтік – наприкінці XI ст. під тиском половців; третій наступ на степи відбувся в XII ст. і був пов'язаний з занепадом половецької сили; татарська навала XIII ст., що принесла жакливу руйнацію всього українського Придніпров'я, – і колонізаційні успіхи XIV–XV ст., коли татарська орда в усобицях втратила будь-яку активність і силу; кримські спустошення кінця XV – першої половини XVI ст. української передстепової території – і нова колонізаційна хвиля, яка з розвитком військових сил українців (козаків) просунулася на зламі XVI–XVII ст. у спустошені простори. З другої половини XVI ст. посилюється рух українського населення, спричинений соціальними, політичними та національними утисками. Масовий рух розпочався у XVI ст. і тривав у XVII, XVIII і XIX ст., коли українські збігли селяни залюднювали ці простори.

Слобожанщина охоплює східну частину України – теперішні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронежської, Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації. В XI–XIII ст. Слобожанщина була об'єктом східнослов'янського освоєння, яке в основному велося русичами Чернігово-Переяславської землі. Татарські напади на багато століть перетворили ці землі в безлюдний край, в так зване Дике поле. Упродовж XV – першої половини XVI ст. ця територія знову почала заселятися, що вимагало належної її охорони від набігів кочовиків з півдня. Московський уряд ще в середині XVI ст. створював т.зв. оборонні лінії від Путивля до р. Сейм. Наприкінці XVI ст. укріплені прикордонні лінії просунулися на південь уздовж лінії Белгород – Курськ – Воронеж – Валуйки. Розташовані поблизу укріплень землі були неосвоєними. Вільні, переважно степові та лісостепові регіони одночасно освоювалися з заходу українцями, з півночі – великоросами. Вже на початку XVII ст. великі загони українських селян і козаків оселялися біля перших укріплених ліній, де вступали на військову службу. В названих районах осідали й російські поселенці. На початку 50-х рр. XVII ст. на Слобожанщині виникає цілий ряд поселень – фортець, заснованих українськими селянами і козаками – вихідцями з Правобережної України. На Слобожанщині існувала українська автономія. На чолі полкових урядів стояли полковники і полкова старшина. У XVIII ст. як військові опорні пункти виникають міста Харків, Ахтирка, Суми, Чугуїв, створюються з місцевого населення і українських переселенців козацькі слобідські полки. У 1765 р. козацьке самоврядування було повністю ліквідовано, а Слобідська Україна увійшла до складу Слобідсько-Української губернії, 1832 р. перетвореної на Харківську. При врегулюванні українсько-російських кордонів у 1924–1925 рр. враховувалися результати перепису населення 1897 р. Вороніжчина, Курщина, Белгородщина відійшли до Росії.

Сіверщина – північно-східні частини Сумщини та Чернігівщини. Її населення формувалося на стику племінних об'єднань сіверян, радимичів та в'ятичів, розселених у долах Десни, Сейму, Сули, Оки тощо. Крім автохтонного «сіверського» населення, на Сіверщині розселялися етнічні групи сусідніх земель, переважно росіяни та частково білоруси. У XIV ст. ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Внаслідок перебування Чернігово-Сіверщини у складі Росії (1503–1618 рр.), російське населення цього регіону поповнювалося за рахунок «служило-ратних людей» – стрільців, які розміщувалися в прикордонних повітах. Цим ратним людям надавалися приміські слободи, а потім і землі, що ними інтенсивно освоювалися. Серед російських мігрантів були й старообрядці. Річ Посполита відібрала у Росії Сіверщину (1618 р., Деулінське перемир'я) і утворила на її основі після Полянівського миру (1632 р.) у 1635 р. Чернігівське воєводство. За Бахчисарайським договором 1681 р. з Туреччиною і «Вічним миром» 1686 р. з Польщею був визнаний перехід до Росії Лівобережної України, у т.ч. і Сіверщини.

Наведені вище дані свідчать, що Україна розташована на прикордонні між Сходом і Заходом, на перехресті історичних шляхів, на межі зіткнення різних релігій – християнства й мусульманства, різних конфесій – православ'я й католицизму. Ця геополітична «межовість» ставила українську людину в надзвичайно складну ситуацію незахищеності, робила її об'єктом ворожнечі завойовників зі Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Але особливе геополітичне положення України, суспільно-політичний розвиток її народу в умовах «кордонної» цивілізації дає підстави розглядати українців як інтерцивілізаційний феномен. Англійський історик А. Тойнбі вважав найвищим призначенням міжцивілізаційних контактів творення «нового способу життя», який переймав би «без упереджень» духовне багатство «культур-суперників», забезпечуючи «вихід за межі обох цих культур-цивілізацій». Особливостями українського суспільства можна вважати: а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурно-політичного розвитку.

Історичний розвиток українських земель обумовив існування певних відмінностей у психіці, культурі, політичному та економічному способах життя мешканців різних регіонів України. Так, існують значні відмінності між Правобережною, Лівобережною і Західною Україною, іншими регіонами України. Лівобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії у 1654 р., Правобережна – в 1793 р., а Галичина – лише в 1939 р., що звичайно спричинило формування в ній іншої ментальності.

Дякую за увагу!